

TIL O'QITISHDA MATN TAHLILINING AHAMIYATI

TDTU OF dotsenti,ff.nomzodi

Z.D.Mirzakarimova

Annotatsiya: Bu maqolada ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan guruh talabalarida o'zbekcha nutqiy ko'nikmalarni hosil qildirishda turli gap qurilmalarini o'rgatish, zarur bo'lgan grammatik bilimlarni, so'z va so'z birikmalarining bog'lanish qoidalarini nutqiy ehtiyoj, fikr ifodalash maqsadidan kelib chiqqan holda o'rgatish tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: funksional-semantik yondashuv, fonetika, leksika, grammatik bilim, lingvistik tamoyil, matn, nutq, so'z birikmasi, gap...

O'tgan asrning 80-yillarida G'arb lingvodidaktikasida "ma'lum maqsad uchun qo'llaniladigan til" tushunchasi paydo bo'ldi. Ushbu tushuncha zaminida inson faoliyatining ma'lum bir sohasida qo'llaniladigan til birliklarining ixtisoslikka oid leksik-grammatik va boshqa o'ziga xos belgilari (u yoki bu ixtisoslik doirasida nutqiy muloqot qanday tuziladi, ma'lum turdagi axborotni yetkazish uchun muloqot qaysi shaklda olib boriladi kabi) yotgani uchun "mutaxassislik tili" deb ham yuritiladi. Ushbu yondashuvda turli kasb-hunarga oid matnlar ustida ishlash, kasbiy atamalarning nutqda qo'llanishini o'rgatish vositasida talabalar kasbiy, ixtisosiy nutqqa o'rgatiladi, kasbiy nutqqa oid lug'at boyligi o'stirib boriladi. Ayni paytda ayrim grammatik qoidalarni o'zlashtirib borish ham nazarda tutiladi. Tibbiyot, texnika, iqtisod, qishloq xo'jaligi kabi turli ixtisosliklar yo'nalishlaridagi o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida avvaldan matn tahlili asosida yozilgan o'quv qo'llanmalaridan foydalanib kelinmoqda.

Bugungi kunda o'zbek tilidan o'quv qo'llanmalar, darsliklardagi mashq va topshiriqlarni hozirgi talablarga muvofiqlashtirish, milliy istiqloq g'oyalarini, milliy-ma'naviy qadriyatlarimizni e'zozlash tuyg'ularini singdirishga xizmat qiluvchi matnlar bilan boyitish yuzasidan faol ishlar olib borilmoqda. Biroq ushbu tamoyilda tuzilgan o'quv dasturlarida grammatik bilimlar uzviylik - uzluksizlikda berilmayotgani, ko'p hollarda quyi ta'lim bosqichlarida o'tilgan grammatik ma'lumotlar qaytarilayotgani kuzatilmoqda¹. Shuningdek, texnika, qishloq xo'jaligi, iqtisod, tibbiyot yo'nalishlari uchun ushbu tamoyilda yozilgan darslik va qo'llanmalarining aksariyatida grammatik ma'lumotlar an'anaviy lingvistik tamoyilda, ya'ni ona tilidagi kabi tizimli ravishda berilgan bo'lib, ular ixtisosiy nutqni o'rgatishga yo'naltirilmagan. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, butun-butun matnlarni yod olgan aksariyat talabalar, odatda, biror yoyiq gapni mustaqil ravishda tuzish yoki matn tarkibidagi gaplarni o'zgartirib ayta olish malakasiga ega emaslar. Chunki talabalar o'zbek tili mashg'ulotlarida o'z ixtisosligi bo'yicha matn tuzishni emas, aksincha, tayyor matnlarni lingvistik jihatdan tahlil qilishni o'rganmoqdalar, xolos.

Metodist-olim R.Yo'ldoshevning uqtirishicha, "Matn – nutqning harfiy belgilar bilan

¹ Holiqberdiyev Q. O'qishlar rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilidan dastlabki ta'lim: Pedagog. fanl. nomzodl. Dissertatsiyasi –Toshkent: 1991. –243 b.

qaydlangan surati. U harakatsiz holatda bo'ladi. Nutqiy faoliyat orqaligina matnni harakatga keltirish mumkin... Kuzatishlardan ma'lumki, butun-butun matnlarni yod olgan aksariyat o'quvchilar o'zbek tilida biror gapni o'zgartirib aytish talab etilganda, buni uddalay olmaydi... Shu narsa inkor etib bo'lmas darajada isbotlanganki, rusiyzabon o'quvchi savollarga javob berish uchun yo javobni matndan o'qib beradi yoki uni eslab qolib aytadi. Ijodiy tuzilgan savolga o'quvchi so'roq so'zni javob so'zga almashtirish yo'lini bilib olgandagina javob qaytara oladi".² Ko'rinadiki, o'zbek tilini matn tahlili asosida o'qitishda rusiyzabon talabalarni tayyor matnlar topshiriqlari ustida ishlatishning o'zi yetarli emas, ular, avvalo, so'zlardan so'z birikmalari, so'z birikmalaridan gaplar tuza olish, o'z nutqiy faoliyatiga ijodiy yondashgan holda sintaktik sinonimik variatsiyalardan foydalana olish ko'nikmalarini hosil qildirish kerak bo'ladi.

Bunda o'quvchi-talabalarga grammatik mavzularni emas, balki muayyan fikrni ifodalash uchun zarur bo'ladigan nutqiy qurilmalar asosida biron bir nutqiy mavzuda so'zlashishga o'rgatish ko'zda tutiladi, grammatik qoidalar esa faqat nutqiy ehtiyojdan kelib chiqib beriladi. Shuning uchun har bir mavzu bo'yicha beriladigan fonetik, leksik, grammatik (morfologik va sintaktik) bilimlar til sathlari bo'yicha emas, balki kompleks holda berilib, o'quvchilarni 4ta asosiy amal: tinglab tushunish, so'zlash, o'qish va yozish asosida nutqiy faoliyat yuritishga o'rgatish ko'zda tutiladi.

"O'zbek tili" darsliklarida ushbu maqsadni grammatik qoidalarsiz, faqat nutqiy qurilmalarning o'zi bilan amalga oshirishning ko'zda tutilishi ko'p e'tirozlarga sabab bo'lmoqda. O'zlashtirilgan nutqiy qoliplarni turli vaziyatlarda qo'llay olish uchun o'quvchi qoidalarini ham bilishi kerak bo'ladi. Ikkinchi – funksional-semantik yo'nalishda (funksiya – vazifa, semantika – ma'no) fikr bayon qilishda ma'noga mos til vositalarini tanlash yo'lidan boriladi, ya'ni grammatik vositalarni semantik prinsip asosida saralab, tanlab, guruhlab ishlatish (masalan, belgini ifodalash, qarashlilikni ifodalash, makonni, vaqtni, maqsad, sababni ifodalash kabi) va muayyan fikrni ifodalash uchun leksik, morfologik, semantik vositalardan kompleks tarzda foydalana olishga o'rgatish ko'zda tutiladi. O'zbek tili ta'limiga mazkur yo'nalishni olib kirgan R.Tolipovning fikricha, "ushbu metodika o'quvchida qiziqish (motivatsiya), faollik, ijodiylik va mustaqillikni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, o'quvchi grammatik vositalarni tushunib qo'llaydi, tanlab ishlatadi".³ Ya'ni: o'quvchilar tayyor matnlarni qismlarga bo'lgan holda tahlil qilish va takrorlab gapirishni emas, matndan ot, sifat, sonni topishni emas, balki "til tokchalaridan o'ziga zarur vositalarni topib", ya'ni vaziyatga mos fikrni turli usullar vositasida aniq ifodalashga o'rganib borishlari maqsad qilinadi. N. Mahmudov fikricha, "til ta'lim maqsadi bilan tavsiflanar ekan, unga semasiologik (shakldan mazmunga) emas, balki onomasiologik (mazmundan shaklga) yondashuv muhimdir. Til o'rganuvchi berilgan tildagi shaklning mazmunini izlagandan ko'ra o'ziga ma'lum bo'lgan mazmunning maqsadga muvofiq ifoda shaklini tanlash yo'lidan borgani ma'qul. Shuning uchun ham keyingi paytlarda tilshunoslikda, ayniqsa, amaliy tilshunoslikda

² Yo'ldoshev R. Uzlusiz o'zbek tili ta'limida yondashuvning tatbiqiga doir // Uzlusiz ta'lim – Toshkent: 2008. – 5-son. – 20–24.

³ Tolipova R. XXI asrda til o'qitish istiqbollari haqida // XXI asrda o'zbek tili ta'limi masalalari: O'zbek tili doimiy 9-anjumani materiallari. – Tosh: 2007. 192–193.

muayyan mazmunning eng maqbul tarzda ifodalanishi imkoniyatlarini tavsiflovchi, ya'ni "mazmundan shaklga" tamoyiliga asoslangan "funktional grammatika", "ideografik grammatika" yaratishga alohida e'tibor qilinmoqda. Bunda til o'qitishning bosh maqsadi o'z fikrini mutlaqo aniq va vaziyatga muvofiq tarzda o'rgatishdan iborat".⁴

G.Ahmedova o'z tadqiqot ishida "so'zni harakatda ko'rish uchun nutqqa nisbatan funktsional-semantik tamoyilni tatbiq etish ma'qul, chunki o'quvchi so'z birikmalari va turli xil gaplar namunalari asosida yasama so'zlarni funktsional qirralari jihatidan ham, semantikasi jihatidan ham amaliy va faol o'zlashtiradi, ya'ni funktsional-semantik tamoyil to'lig'icha namoyon bo'ladi"⁵ degan xulosaga kelishi ham shu fikrni isbotlaydi.

Funktional-semantik yondashuvda aynan shu maqsadni amalga oshirish maqsad qilib qo'yilgan bo'lib, shundan kelib chiqqan holda hatto mavzular ham sof grammatik tarzda emas, balki semantik (ma'noviy) nuqtai nazardan nomlanadi (ya'ni mavzularni "Sifat", "Sifatning ma'no turlari" yoki "Sifat darajalari" deb emas, balki "Insonning tashqi qiyofasini yoki xususiyatlarini tavsiflash", "Narsa-buyumlarni tasvirlash" yoki "O'rinni, maqsadni ifodalash" kabi nomlash rejalashtiriladi) va sifatlarning o'zini emas, muayyan fikrni ifodalashdagi amaliy qo'llanishini o'rgatish ko'zda tutiladi.

Ko'rinadiki, mazkur yondashuvda grammatik mavzularning ham muayyan bir izchillik asosida o'qitilishi nazarda tutiladi, ammo bu izchillik o'zbek tilining tizimli grammatikasi asosida emas, balki funktsional-semantik nuqtai nazardan, ya'ni muayyan ma'noga bog'liq fikrni ifodalash yo'llari, usullaridan kelib chiqib belgilanadi. O'quvchilarga muayyan fikrni ifodalash uchun zarur bo'ladigan barcha so'z turkumlariga oid leksikani o'z ichiga olgan nutqiy birliklar beriladi. O'quvchilarning so'zlarni alohida leksik birliklar sifatida mexanik ravishda yod olish yo'li bilan emas, balki muayyan grammatik shakllarda, ajratib ko'rsatilgan nutqiy qurilmalar tarkibida o'zlashtirib borilishi, ushbu qurilmalarni nutqiy vaziyatga mos ravishda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish ko'zda tutiladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, o'zbek tilini matn tahlili asosida o'qitishda rusiyzabon talabalarni tayyor matnlar topshiriqlari ustida ishlatishning o'zi yetarli emas, ularda, avvalo, so'zlardan so'z birikmalari, so'z birikmalaridan gaplar tuza olish, o'z nutqiy faoliyatiga ijodiy yondashgan holda sintaktik sinonimik variatsiyalardan foydalana olish ko'nikmalarini hosil qildirish kerak bo'ladi.

Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan guruh talabalarida o'zbekcha nutqiy ko'nikmalarni hosil qildirishda turli gap qurilmalarini o'rgatish, zarur bo'lgan grammatik bilimlarni, so'z va so'z birikmalarining bog'lanish qoidalarini nutqiy ehtiyoj, fikr ifodalash maqsadidan kelib chiqqan holda o'rgatish talab qilinadi. Bu o'rinda e'tiborni matn yaratishga qaratmoq lozim.

⁴ Mahmudov N. Til ta'limi va stilistika // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2009. – 1-son. – B. 3–9.

⁵ Ahmedova G. O'zbek tili darslarida o'quvchilar nutqini yasama so'zlar bilan boyitishning metodik asoslari. Ped.fan.nom.diss. – Toshkent, 2006. – 164 b.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedova G. O'zbek tili darslarida o'quvchilar nutqini yasama so'zlar bilan boyitishning metodik asoslari. Ped.fan.nom.diss. –Toshkent, 2006. –B.164.
2. Holiqberdiyev Q. O'qishlar rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilidan dastlabki ta'lim: Pedagog. fanl. nomzodl. Dissertatsiyasi –Toshkent: 1991. –B.243.
3. Mahmudov N. Til ta'limi va stilistika // Til va adabiyot ta'limi. –Toshkent, 2009. – 1-son. –B. 3–9.
4. Mirzakarimova Z.D. Ona tili darslarida “Bog'lovchilar” mavzusi ustida ishlash // Til va adabiyot ta'limi. –Toshkent, 2011. –B.6-11.
5. Mirzakarimova Z.D. Olmosh turkumi ustida ishlashda o'quvchilar nutqini boyitish // TVDPI professor-o'qituvchilarining an'anaviy-ilmiy, nazariy va amaliy-uslubiy anjumani ma'ruzalari. –Toshkent, 2010. –B.47-49.
6. Yo'ldoshev R. Uzluksiz o'zbek tili ta'limida yondashuvning tatbiqiga doir // Uzluksiz ta'lim –Toshkent: 2008. – 5-son. –B. 20–24.
7. Tolipova R. XXI asrda til o'qitish istiqbollari haqida // XXI asrda o'zbek tili ta'limi masalalari: O'zbek tili doimiy 9-anjumani materiallari. –Toshkent, 2007. –B.192–193.